

REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN

TANULMÁNYKÖTET

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

**REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN**

TANULMÁNYKÖTET

SZERKESZTETTE

István Anna

**ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2018**

A kötet megjelenését a Trefort-kert Alapítvány
és a Zuglói Szlovákok Önkormányzata támogatta

SZAKMAI LEKTOROK

Tuska Tünde
Várnai Dorota

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztő

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Sorozatszerkesztő Lukács István
A borítót tervezte Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés Robinco Kft.
ISSN 1789-3976
ISBN 978-963-489-061-4

TARTALOM

ISTVÁN ANNA	
A tanulmánykötet elé.....	7
NYOMÁRKAY ISTVÁN	
A reformáció jelentősége a szellemi életben	9
VIG ISTVÁN	
Nyelvhasználat a 16. századi Dalmáciában	15
BAJZEK MÁRIA	
Reformáció a 17-18. századi Muravidéken	29
CSÁSZÁRI ÉVA	
A 137. (138.) zsoltár szlovák-magyar, katolikus-református viszonylatban	43
PAVIČIĆ MLADEN	
Mojca Kumerdej <i>Kronosz Aratása</i> című regénye a szlovén reformáció és ellenreformáció tükrében.....	53
JAKOVLJEVIĆ DRAGAN	
Kiadói és nyomdai tevékenység a szerbek körében a középkor végén és az újkor hajnalán	67
MENYHÁRT KRISZTINA	
A protestánsok és a pravoszláv keresztények kapcsolatai az Oszmán Birodalom korában	81
ISTVÁN ANNA	
A magyarországi szlovákok evangélikus énekeskönyve és irodalomtörténeti hagyományai	105

RÁGYANSZKY GYÖRGY	
	A <i>Düsevani Liszt</i> (1922-1941) mint a muravidéki evangélikus nyelvtervezés forrása117
DUDÁS ELŐD	
	A reformáció és a nyugat-magyarországi horvátok.....129
ZSILÁK MÁRIA	
	A szlovák evangélikus irodalom gyökerei141
KISS SZEMÁN RÓBERT	
	Tájérombolás és tájépités Kollár <i>Észak-itáliai útirajz</i> -ában - Keszthely, Zalavár, Zalaapáti151
URKOM ALEKSANDER	
	Vallási terminológia a jelentősebb magyar-szerb két- nyelvű szótárakban163
JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA	
	Illúzió és dezillúzió között Comenius <i>A világ útvesztője</i> és a <i>szív paradicsoma</i> című művében179
DUDÁS MÁRIA	
	<i>A jó pap is holtig tanul</i> , avagy magyar és bolgár frazém- mák pap kifejezéssel193
LUKÁCS ISTVÁN	
	A horvátok szerepe az erdélyi vallási küzdelmekben a XVII. század első felében203
MANN JOLÁN	
	A reformáció eszméjének interpretációja Miroslav Kr- leža műveiben213

A szlovák evangélikus irodalom gyökerei

ZSILÁK MÁRIA

Abstract: In the introductory part of the essay, the author tells about the multifoldness of the Slovakian - German and Czech connections, especially considering their intellectual influences. While characterizing the evangelical religion and its intellectual output, she relies on the work of the ecclesiastical historian Ján Ďurovič who was the first to survey the literature connected to the Augustan Confession, from the initial phase of the Reformation to about the middle of the 20th century. In compliance with it, she gives a concise description of the ecclesiastical literature of the four periods defined by Ďurovič (1. *The Reformation epoch*, 2. *The counter-reformation*, 3. *Under the shadow of churches enacted by the law in 1681*, 4. *Modern times*). She draws attention to several data, phenomena, interrelations that are less known with the Slovaks about the naturalization and spreading of the Lutheran tendency of Protestantism. In the final part of her writing, the author points out some important characteristics that the lowland Slovaks living in Hungary brought along from their original places of residence.

Keywords: Reformation, Lutheran influences, Czech language, persecution of Protestants, literary genres

A történelmi Magyarország szlovákok lakta északi megyéiben igen kedvező feltételek alakultak ki Luther eszméinek befogadásához és elterjedéséhez a sokrétű német, valamint cseh kapcsolatok révén. A Németországból kiinduló szellemi áramlatok közvetlenül és közvetve, cseh közvetítéssel fejtették ki hatásukat a Felső-magyarországi megyék területén.

E területek közvetlen német kapcsolatai mély történelmi gyökerekre tekintenek vissza. Jelentőségüket néhány példával szeretném megvilágítani:

A 12-13. században elsősorban a bányavárosokban kolonizáció útján német lakosság telepedett le, amely jelentős szerepet játszott e városok gazdasági és társadalmi fejlődé-

sében. E más nyelvű és kultúrájú lakosság jelenléte nyomot hagyott a szlovák nyelv történeti fejlődésének folyamatában is. A nyelvészek tényezőként számolnak vele a Galgóc (Hlohovec) és közvetlen környéke nyelvkeveredésre utaló nyelvjárási sajátosságainak interpretációjakor.

A közvetlen német nyelvi hatásokat dokumentálja az első világi, szlováknak minősülő nyelvemlék 1378-ból, Zsolna város (törvény) könyve (Žilinská kniha), amelynek egy része Magdeburg város szervezeti szabályainak ill. törvényeinek fordítása. (PAULINY 1971: 35–38)

A német telepítések a későbbi századokban is folytatódtak főként egyes uradalmak szintjén.

A reformáció elterjedését érintő kapcsolatokról bővebben lesz szó az írás további részében.

E helyütt csupán egy megjegyzés erejéig térek ki a reformáció és az evangélikus vallás meghonosodását követő korszakok közvetlen német kapcsolatainak a téma tekintetében jelentőséggel bíró jellegére: az evangélikus lelkészi pályára készülő, itthoni teológiai tanulmányaikat befejező ifjak németországi egyetemeken töltötték egy-két szemesztert, hazatértük után egyaránt szolgálták a magyarországi német és szlovák gyülekezeteket.

A szlovák luteránus vallási életet érintő német szellemi hatásokra, amelyek cseh közvetítéssel honosodtak meg – a jelenségek összetettsége okán szintén – a későbbiekben térek ki.

Ami a közvetlen cseh szellemi és kulturális hatásokat illeti, már a reformációt megelőzően is terjedtek a szlovákok között a Csehországból az egyház megreformálására irányuló törekvések. Némely nézetek szerint a husziták jelenléte révén kezdett meghonosodni irodalmi nyelvi pozícióban a latin mellett a cseh a történelmi Magyarország északi megyéiben. A husziták a közigazgatásba is bevezették a cseh nyelvet, iskolákat alapítottak, az egyházi életben gyakorló papjaiknak köszönhetően szintén megerősödött a cseh nyelv szerepe. (CZAMBEL 1898: 431–436, PAULINY 1971: 29–60)

A cseh mint a szlovák evangélikusok irodalmi nyelve a 19. század közepéig tartotta magát, egyházi, rituális nyelvként

pedig az 1993-ban kiadott új énekeskönyv kiadásáig, amely modern szlovák irodalmi nyelven jelent meg. (Evanjelický spevník 1993).

A szlovák evangélikus irodalmi örökség tömör jellemzéséhez Ján Ďurovič egyháztörténész munkáját vettem alapul, aki elsőként adott komplexnek tekinthető áttekintést e kérdésről a 20. század közepén. (ĎUROVIČ 1948)

A reformáció kezdeteitől a 20. század közepéig terjedő irodalmi munkásságot 4 korszakra osztotta:

1. *A reformáció korszaka* (Reformačná doba)
2. *Az ellenreformáció* (Doba protireformácie)
3. *Az artikuláris templomok árnyékában* (V tóni artikulárnych chrámov)
4. *Újkor* (Nová doba).

A korszakok elnevezése kivetíti a hozzájuk kapcsolódó feladatokat, amelyek meghatározzák az adott korszakhoz kapcsolódó írásbeliség jellegét is. Ebből adódóan az egyes korszakok evangélikus irodalma kapcsán nem csupán szép-irodalmi műfajokról kell szót ejteni.

Az I. korszak (Reformačná doba) legfontosabb feladata a reformáció eszméinek terjesztése, meghonosítása. Az új vallási irányzat meghonosításának gyakorlati megoldásai hívják életre az egyházi élet kialakításának szabályait lefektető műveket. Ďurovič nyelvi tekintetben két irányzatról szól, a latin és szlovák nyelvű írásbeliségről, szlovák alatt azonban a cseh nyelvet ill. annak valamely szlovakizált változatát kell értenünk (a továbbiakban is megtartom Ďurovič terminusát ebben az értelemben).

A latin nyelvű 16. századi írások főként az evangélikus tanítások magyarázatai a hatóságok felé, elhatárolódások a filipinizmus és a kálvinizmus irányzataitól, továbbá a lelkészi hivatás szabályait tartalmazzák. Virágozik az ún. *történelmi diáriumok* műfaja, amely átmenetet képez a latin és szlovák nyelvű írások között. Egyes művek szlovák nyelvű szövegbe-téteket tartalmaznak. (ĎUROVIČ 1948: 20–21)

A hívőknek szánt egyházi rendet leíró munkák (Artikuly) szlovák nyelvűek. Nyelvi tekintetben is gazdagítják a kor-

szak szépirodalmát Pavol Kyrmezer drámái, bibliai játéakai: *O boháčovi a Lazarovi*, *Komoedia nová o vdově*, *Komoedia o Lazarovi*, amelyeknek a mai napig helyük van a szlovák irodalmi kánonban. Az istentisztelet szerves részét képezik az énekek, a 16. századi zsolttár szerzők közül Ján Silván emelkedik ki.

A korabeli vallásos és egyházi énekek - e kettős terminológia Luther nézeteit tükrözi, aki az énekek egy részét templomi, közösségi alkalmakhoz köti, más részét házi ájtatossághoz – dallamvilágáról sem érdektelen szót ejteni. Az első szerzők ismert világi énekek dallamaira alkották meg szövegeiket, pl. Ján Silván 1536-ból datált *Z hlubokosti volám k tobě* (=Mélyből kiáltok Hozzád, Uram) kezdetű énekéhez hozzáfűzi: *Písnička tato zpívá se na tu notu, jako O král Ludvíka porážce...*, azaz a Mohácsi vészről szóló históriás ének dallamára. (VRÁBLOVÁ 2014: 18). Más vallásos énekeit népdalok melódiáira szerzte: *Jak jest čistá věc z mladosti* (*Zpívá se na tuto notovanou notu aneb Proč kalina v stroze stojíš*) (=Milyen tiszta dolog fiatalon; a Mért állsz olyan ridegen ostormémbangita) (V.ö: HVOZDŽÍK: 1937); *Srozumívám tomu, žeť radost není* (*Zpívá se jako Čičičku ptáčku*) (=Kezdem megérteni, hogy öröm nincsen; A Csíz madárka dallamára); *Porazený lid na světě (...zpívaj jako Pěkná Káča trávu žala po notách takto)* (=Leigázott népe a világnak; A szép Kati fűvet aratott dallamára). (VRÁBLOVÁ 2014: 25, 28, 29)

Az irodalmi tevékenység külön csoportját képezik a fordítások.

Fentebb szó esett a közvetett német szellemi hatásokról, amelyek főleg cseh filteren keresztül érkeztek szlovák közegbe. Ezt példázzák az első, szlovák területen fennmaradt evangélikus *Agendák*, amelyek azonos forrásra vezethetők vissza. A Besztercebányán és Eperjesen megőrződött *agendák* az *Agenda bohemica* másolatai. Besztercebányán az 1571-es kiadás másolata, Eperjesen az 1581-es második kiadásé őrződött meg. Az *Agenda bohemica* egy része Luther Márton *Katechizmusának* első cseh fordítása, mérvadó volt a liturgia kialakítása szempontjából. (ĎUROVIČ 1948: 22) A fordításhoz csatolt kéziratos ének anyagban Ján Ďurovič fedezte fel

a *Pater noster*, azaz *Otčenáš* két énekelt párhuzamát az *Otče náš jenž v nebi bydlíš* és a *Modlmež se Otcí svému* kezdetűt, amelyek később bekerültek a szlovák evangélikusok legfontosabb énekeskönyvébe, a *Cithara Sanctorum* (1636) némely kiadásai-ba, amelynek összeállítója Juraj Tranovský. (ĎUROVIČ 1935: 186–190)

Az újabb kutatások a Besztercei agenda 17. századi változatának részletes elemzésére irányulnak, továbbá Luther Márton *Katechizmusának* szlovák fordítására, amely a szlovák területen élő németek lelki szükségleteit volt hivatott szolgálni. A szlovák(-nak tekintett) fordítást Daniel Pribiš *Kancionáléja* egészít ki 116 énekkel, az énekek 8 témakört ölelnek fel. Luther hatása egyik zsoltárának parafrázisán kívül a templomi szertartás énekeinek rendjében nyilvánul meg. (VRÁBLOVÁ 2014: 37–76) Az említett 8 témakör egyike megalapozza a temetési szertartási rend kialakulását.

Mint ahogy az a fentebbi utalásból kitetszik, az Ellenreformáció korszakában (2.), amely a 17. századot jellemzi, az evangélikus írásbeliség korábbi tendenciái folytatódnak, kiteljesednek, vagy más hangsúlyt kapnak egyes műfajok. A latin nyelvű alkotásokkal a külföldi kulturális életbe kapcsolódnak be a szlovák evangélikus szerzők, elsősorban *disputáikkal* (hitvitákkal). A latin nyelv az oktatási célú munkákban nyer további teret, jelentős a korabeli nevelési szándékot szolgáló latin nyelvű líra és dráma (iskoladráma).

A szlovák (cseh, szlovakizált cseh) nyelv művelését a *prédikációk*, *epistolák* szolgálják, amelyek ebben a korszakban a legjelentősebb egyházi irodalmi műfajjá válnak, számos nyomtatásban is megjelenik. Népszerűek a halottbúcsúztató jellegű írások kiadásai. Bővül a vallásos énekek és imák szerzőinek köre, számos *imagyűjtemény* és *kancionálé* keletkezik.

Az ellenreformáció új jelensége a protestáns üldözés, a lelkészek törvényszék elé idézése (1673-1674), majd elítélésük annak fényében, hajlandók- e a bírák által megszabott feltételekkel reverzalist aláírni. Az aláírás száműzetéssel jár, annak megtagadása kegyetlen következménnyel: spanyol gályarabságra ítélik azokat, akiket nem sikerül megtérniük.

A legismertebb gályarabságra ítélték pl. Ján Simonides, Tobiáš Masnicius, Štefan Pilárik. Az előző korszak *diáriuma-it* új tartalom tölti meg, a mártíromság elbeszélése. Bár Ján Simonides és Samuel Chalupka is írtak diáriumot, a szlovák barokk szépirodalom kanonizált alkotásaként Štefan Pilárik: *Sors Pilarikiana- Los Pilárika Štěpána* c. műve (1666) vált leginkább ismertté. Ďurovič a diárium jellegű munkákat alkalmi írásokként jellemzi.

Az emigrációba kényszerült alkotókkal új nyelv, a német is megjeleik a korabeli művekben, mivel leginkább Németország fogadta be az elüldözötteket. A protestáns üldözés jelenőségét a maga összetettségében korabeli levéltári nemzetközi források alapján Eva Kowalská történész dolgozta fel monografikus formában. (KOWALSKÁ 2014)

A protestáns üldözésre bonyolult történelmi, társadalmi körülmények között került sor, apropót szolgáltat hozzá a Wesselényi-féle összeesküvés és a Rákóczi szabadságharc is. Tény, hogy számos szlovák területen élő nemes áttért az evangélikus hitre és csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez, mivel a protestantizmus pártfogóját látták benne, ám később csatlakoztak. (GAŠPARÍKOVÁ 1930: 3–95) A pálfordulást igen jól jellemzik a következő adatok: míg Daniel Krman Kassán megszenteli a hadba induló Rákóczi-tábor zászlait, negatív viszonyulásról szólnak a Rákóczi szabadságharcot felidéző középszlovák területről származó népdalok Ján Kollár 19. századi kiadású népdalgyűjteményében. (KOLLÁR 1834–35) Krman szuperintendens személyisége azonban már a következő, Ďurovič korszakolása szerinti harmadik etapba vezet át.

A harmadik etap (3.) legjellemzőbb vonásaként a kiemelkedő személyiségek körül kialakult követői köröket emelhetjük ki: ilyen személyiségek pl. Daniel Krman (magyar nyelvű művekben Kerman Dánielként említik), Bél Mátyás, a kevésbé ismert Ondrej Šmál, Matej Šulek stb. A hitviták jelentőségüket veszítik, reménytelen vállalkozásokká válnak. A nyugati protestáns szemléletű műveltséggel kapcsolatot teremtő híd szerepét a biblia fordítások, ima gyűjtemények

posztillák töltik be. A közép-szlovák nyelvi terület északi részének evangélikus lelkészi alkotó rétege tovább gyarapítja a lírikát, Augustín Doležalnak köszönhetően megszületik az első szlovák nyelvűnek tartott eposz: *Pamětná tragédia*, amely a későbbiek folyamán forrásul szolgál Madách Imrének *Az ember tragédiájához*. (ĐUROVIČ 1848: 51)

Ez az evangélikus lelkészek ill. evangélikus családok dinasztiai kialakulásának korszaka. A lelkészek továbbra is egyaránt szolgálgják a magyarországi német és szlovák gyülekezeteket, amelyek a történelmi Magyarország evangélikuság bázisát képezik cca. a 20. század közepéig. Mint ahogy erről már fentebb érintőlegesen szó esett, e korszakhoz kötődik a *Cithara Sanctorum*, népszerű nevén a szerkesztő után *Tranoscius*nak nevezett énekeskönyv megjelenése, amelyhez napjainban is számos szimbolikus értelmezés tapad.

A 18. század jelentős változást hozott az társadalmi-gazdasági életében. Véget ért a török uralom, az elnéptelenedett területeket Mária Terézia jóváhagyásával, sőt szorgalmazására benépesítették, ekkor jelentős számú szlovák és német evangélikus lakosság érkezett az ország délelbi területeire, főként az Alföldre.

A szlovák evangélikus telepések a szájhagyomány szerint hozták magukkal énekeskönyvüket, az új lakhelyeiken közvetlenül letelepedésük után templomot és iskolát építettek, lelkészt és tanítót hívtak meg az újonnan kialakult közösségek. E tények azonban levéltári adatokkal is látámaszthatók. Így került pl. Békéscsabára majd Szarvasra az id. és ifj. Tessedik Sámuel, ugyancsak a Markovicz család két tagja, a Haan familia, amelyek jelentős kulturális szerepet tölthettek be a helyi közösségeken kívül az evangélikus egyház életében és a korabeli Magyarország kulturális és tudományos életében. Az egyes klánok, híveik, leszármazottaik tevékenysége átnyúlik a Đurovič által az evangélikus egyház történetének Újkornak (4.) nevezett korszakába is. E korszaknak csupán egy vonását emelném ki – a tudós, művelt lelkészek az egyházi életben és irodalomban követték a századok folyamán kialakult hagyományokat, azonban a legkiemelkedőbb személyiségek

nevéhez jelentős világi irodalmi és tudományos tevékenység is fűződik.

Zárszóként had utaljak vissza az imént elmondott, a magyaroszági szlovák evangélikusságot jellemző, sztereotípiának ható tényre: a művelődés, írás-olvasás tudása megszerzésének igényére, amely a templom és iskolaépítésben, lelkész és tanító meghívásában manifesztálódott. Ján Mocko egyháztörténész fejti ki Juraj Tranovský egyházszerkezési tevékenysége kapcsán a sziléziai Valašské Meziříčí településben, ahová 1615-ben érkezett, s amely terület akkor Csehország részét képezte, hogy a templomi éneklésben csak az írni-olvasni tudó hívek vehettek részt. Sőt közreműködhetek a hit terjesztésében is. Akiknek nem voltak meg ezek a kompetenciái, hallás után tanulták meg fokozatosan az egyházi énekeket, addig más módon segíthették az egyházi életet, pl. viasz vásárlásával a világításhoz. (MOCZKO 1936: 55–86) Egyenrangúak kívántak lenni, az „élvonalhoz tartozni” – ez a tény készítette őket a megfelelő alpműveltség megszerzésére. Az Alföldre települt evangélikus szlovákoknak nem volt tudomásuk erről az összefüggésről cca. két évszázad távlatában, csupán magát az igény hagyományát vitték tovább.

IRODALOM

- CZAMBEL Samu, 1898: A tót nyelv és irodalom. *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben I.-XXI.* Budapest: A Magyar Királyi Állami Nyomda Kiadása 1885 - 1901. A sorozat *Magyarország* c. kötete, Budapest: A Magyar Királyi Állami Nyomda Kiadása, 431–436.
- Evanjelický spevník, 1993: Liptovský Mikuláš: Tranoscius a.s.
- GAŠPARÍKOVÁ, Anna, 1930: Povstanie Rákócziho a Slovania. *Sborník FFUK*, Bratislava: FFUK, 3–95.
- ĎUROVIČ Ján 1935. Dva piesňové Otčenáše v najstaršej slovenskej Agende. *Cirkevné listy* 49/7/ 186–190.
- ĎUROVIČ Ján 1948: *Prehľad literárnych dejín slovenských evanjelikov.* Liptovský Mikuláš: Tranoscius.

- HVOZDZÍK, Ján, 1937: *Zovrubný slovník. Részletes szótár Slovensko-maďarský Maďarsko-slovenský I.* Praha-Prešov: Nákladom Československej grafickej únie, Úč. Spol.
- KOLLÁR, Ján, 1834-35: *Národné spiewanky.* Pešť: Univerzitná kníhtlačareň.
- KOWALSKÁ, Eva, 2014: *Na ďalekých cestách, v cudzích krajinách. Sociálny, kultúrny a politický rozmer konfesijného exilu Uhorska v 17. storočí.* Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- MOCKO, Ján, 1936: *Tranovský na Morave a v Sliezku. Tranovského zborník.* Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 55-86.
- PAULINY, Eugen, 1971: *Dejiny spisovnej slovenčiny. I.* Bratislava: SPN.
- VRÁBLOVÁ, Timotea (zost.), 2014: *Citara svätých. Antológia zo slovenských prameňov cirkevných a duchovných piesn 16. - 18. storočia.* Bratislava: Kalligram, Ústav slovenskej literatúry SAV.